

تحلیل رویکرد ارتباطات امام‌رضا (ع) در مواجهه با سران "فَطْحِیْه" (با الگوگیری از روش تحلیل گفتمانِ روایی (PDAM))

حسین خاکپور^۱، ملیحه اکبری^۲

چکیده

عصر امام رضا (ع)، عصر مناظرات بزرگ تاریخ تشیع و دوره رویارویی این امام همام با جریان‌های تاریخ تشیع پژوهش‌نامه
انحرافی درون و برون‌شيعه می‌باشد. «فَطْحِیْه» از جمله فرقه‌های درون‌شيعه دوران این امام همام است. تحلیل دوره جدید، سال اول،
رویکرد ارتباطی امام هشتم در مواجهه با «فَطْحِیْه» با توجه به ماهیت و نوع رفتار فَطْحِیْه، بسیار مهم است. شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

۱

این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی با الگوگیری از روش تحلیل گفتمانِ روایی پدام (PDAM)، به
ارتباط‌شناسی گفتمان امام‌رضا (ع) در مواجهه با فرقه انحرافی «فَطْحِیْه» می‌پردازد. از این رو، ضمن گردآوری
گفتمان‌های امام‌رضا (ع) با برخی از مهمترین سران این فرقه، به عناصر مهم گفتمانی امام‌رضا (ع) با «فَطْحِیْه»
اشاره کرده و با مؤلفه‌گیری از رفتار شخصیت‌ها در موقعیت‌های خاص خود و رویکردشناسی جامعه‌شناختی
امام‌رضا (ع) در مواجهه با این فرقه، به رویکردهای ارتباطی امام‌رضا (ع) براساس مدل پیشنهادی می‌پردازد.
یافته‌ها و نتایج نشان می‌دهد فَطْحِیْه از معدود فرقه‌های انحرافی شیعی است که در تعاملی مسالمت‌آمیز با
امام‌رضا (ع) به سر برده است. در بعد جامعه‌شناسی، با ۱۰ رویکرد و در حوزه ارتباطات، با ۶ رویکرد مواجه
هستیم که رویکرد جذبی بیشترین بسامد را به خود اختصاص می‌دهد. تحکیم روابط در عین مخالفت با عقاید
باطل، ترویج و تحکیم عقاید امامیه، سکوت ظاهری، از مهمترین دال‌های اساسی در گفتمان رضوی با فطحیه
می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: امام‌رضا (ع)، شیعه، امامیه، فَطْحِیْه، تحلیل گفتمان، روش پدام.

۱. * دانشیار گروه تاریخ تشیع، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران (نویسنده مسئول).

dr.khakupour@neyshabur.ac.ir

۲. کارشناسی‌ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۷

مقدمه

مطالعه ارتباط‌شناختی رفتار امامان معصوم (ع) با حاکمیت، عامه مردم، فرقه‌های انحرافی و سران آن‌ها می‌تواند نتایج گران‌باری را به‌دست دهد. با مطالعه دقیق و روشمند سیره اهل بیت عَلَیْهِمُ السَّلَام، می‌توان به مبانی و روش‌های جدیدی دست پیدا کرد. توضیح این مبانی می‌تواند به منزله روش جدید در علم مطرح گردد که نتایج آن، قابل طرح در کلیه مجامع علمی است (رجبی، ۱۳۶۷، ص ۱۱۱). از این رو، کشفِ گفتمانِ اهل بیت عَلَیْهِمُ السَّلَام برای دست‌یازیدن به الگویی روشمند و قابل اجرا در جامعه امروزی، بسیار ضروری است.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

۲

نکته مهم در مطالعه سیره اهل بیت عَلَیْهِمُ السَّلَام این است که «قدرت-حاکمیت و سایر عوامل در نوع حرکت و رفتار و گفتار امامان (ع) نقش بسیار مهمی دارند. لذا گفتمان‌های صورت گرفته بایستی با تدبیر، درایت، بصیرت و سیاست هر امام (ع) از عصر خود، همراه شود (بشیر، ۱۳۹۲، ص ۱۶۱). عصر امام رضا (ع) از جمله دوران‌های مهم شیعه است. شباهت عصر پر تلاطم امام رضا (ع) با عصر کنونی، فرصتی مناسب برای به‌روزرسانی گنجینه‌های ارزشمند رضوی (ع) است.

تحلیل رویکرد ارتباطی امام با سران فَطْحِیْه اهمیت به‌سزایی دارد. بعد از شهادت امام-صادق (ع)، عده‌ای با قبول امامت عبدالله أَفْطَح، پسر دیگر امام (ع)، به امام‌کاظم (ع) ایمان نیاوردند و گروهی را تشکیل دادند که "فَطْحِیْه" نامیده شد (نوبختی، ۱۳۵۵، ص ۷۷؛ بختیاری، ۱۳۹۲، ص ۱۴۲).

فوت زود هنگام عبدالله أَفْطَح، "آزمودن عبدالله أَفْطَح" توسط عده‌ای از اصحاب امام-صادق (ع) و رد شدن او در آزمون (نوبختی، ۱۳۵۵، ص ۷۷-۷۸ و ۸۸) و فرزند نداشتن او (اشعری‌قمی، ۱۳۶۱، ص ۸۷) را دلیل رد امامت او و ایمان آوردن به امامت امام‌کاظم (ع) دانسته‌اند. همین عوامل باعث شد این فرقه دوام چندانی نداشته‌باشد. از طرفی، عدم تفاوت فقه در این فرقه با فرقه امامیه اثنی‌عشری، موجب کم‌بودن اختلافات بود. تاجایی‌که، برخی

از "فطحیان" بدون حذف نام عبدالله از امامت، به امامت امام کاظم (ع) نیز ایمان آوردند (نوبختی، همان، ص ۷۹). از این رو، اصطکاکِ فکری- اعتقادی کمتر، زمینه تعاملات مسالمت‌آمیز بیشتر امام با این فرقه را فراهم آورد. برخی از رهبران این فرقه، اصحابِ امام- صادق (ع) (اشعری قمی، همان، ص ۸۷) و از علما و فقهای ثقه و مورد اعتماد بوده‌اند که در نقل روایات از آن‌ها یاد می‌شود (طوسی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۵۶).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

۳

"فَطْحِیْه" در تعاملی مسالمت‌آمیز با امام‌رضا (ع) به سر می‌بردند و بین آن‌ها با امام هشتم ع تنش خاصی مشاهده نمی‌شود. نوع نگاه امام‌رضا (ع) به این فرقه، با شناخت عناصر مهم گفتمانی و شناسایی رویکردهای مهم ارتباطی و جامعه‌شناختی، اصول ارزشمندی را به دست می‌دهد. چهره‌های بزرگی از شیعه که در ابتدا به این فرقه تمایل پیدا کردند، به‌عنوان نمونه: بسیاری از خاندان بنی‌فَضَّال؛ فطحی بودند، لذا وقتی از امام‌حسن عسکری (ع) دربارهٔ صحت و سقم کتاب‌های این خاندان پرسیده شد؛ حضرت فرمودند: «آن‌چه روایت کرده‌اند را قبول کنید ولی آن‌چه بدان اعتقاد داشتند را رها کنید» (خویی، ۱۴۱۰ق، ص ۷۱). تعداد اندکی از فطحیه ادعای قطع امامت بعد فوت عبدالله را داشتند و عده‌ای دیگر با جانشین دانستن عبدالله، به قائم خواندن او یا باقی بودن امر امامت در نسل او، به انحرافات خود ادامه دادند (اشعری قمی، همان، ص ۸۸). آنان که فطحی ماندند، گروه بسیار اندکی بودند که در تاریخ چندان دیده‌نشده‌اند. ابوحاتم رازی نیز در قرن چهارم، انقراض این فرقه را اعلام کرده- است (رازی، ۱۳۸۲، ص ۱۱۹).

در این پژوهش، ضمن گردآوری گفتمان‌های امام‌رضا (ع) با سرانِ فَطْحِیْه و تأمل در زمینه‌های خلق گفتمان (فضای پیشاگفتمان) به عناصر مهم گفتمانی در این فرقه اشاره کرده و با مؤلفه‌گیری از رفتار شخصیت‌ها در موقعیت‌های خاص خود و رویکردشناسی جامعه- شناختی امام‌رضا (ع) در مواجهه با این فرقه، به رویکردهای ارتباطی امام (ع) براساس مدل پیشنهادی و با الگوگیری از مدل (PDAM)، به تحلیل رویکرد امام (ع)، می‌پردازیم. کشف عناصر و دال‌های اساسی حاکم بر هر گفتمان، نقشه گفتمانی " هر دوره را برای

فرقه‌های متفاوت مشخص می‌کند. از طرفی، این تفاوت گفتمان‌ها، می‌تواند الگوی رفتاری مناسبی را در نگاه جامعه‌شناختی اسلامی معرفی کند که پاسخگوی نیازهای عصر حاضر باشد.

۱. پیشینه تحقیق

باتوجه به بررسی‌های صورت‌گرفته، پژوهش مستقلی در موضوع مورد بحث وجود ندارد. اما درباره سایر ائمه اطهار (ع)، مطالبی به چشم می‌خورد که به‌نحو کلی می‌تواند در پیش برد موضوع مؤثر باشد.

خاکپور و همکاران (۱۳۹۷)، در مقاله «تحلیل رویکرد ارتباطات امام رضا (ع) با فرقه زیدیه (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام)»، به تحلیل رویکرد ارتباطی امام رضا (ع) با سران فرقه زیدیه می‌پردازد.

خاکپور و همکاران (۱۳۹۹)، در مقاله «تحلیل رویکرد ارتباطات امام صادق (ع) با سران فرقه زیدیه (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام)»، با تکمیل الگوی قبلی به تحلیل ارتباطات امام صادق (ع) با فرقه زیدیه می‌پردازد. خاکپور و همکاران (۱۴۰۰)، در مقاله «تحلیل رویکرد اجتماعی امام رضا (ع) در مواجهه با سران زیدیه (با الگوگیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM))» به تحلیل رویکرد اجتماعی امام رضا (ع) با سران فرقه زیدیه می‌پردازد. خاکپور و همکاران (۱۴۰۰)، در مقاله «تحلیل رویکرد ارتباطات امام‌باقر (ع) با سران فرقه زیدیه (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام)» به تحلیل ارتباطات امام‌باقر (ع) با فرقه زیدیه می‌پردازد. خاکپور و همکاران (۱۴۰۲)، در مقاله «تحلیل رویکرد ارتباطات امام‌رضا (ع) با سران فرقه واقفیه (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام)» به تحلیل رویکرد ارتباطی امام‌رضا (ع) با سران فرقه واقفیه پرداخته- است.

بشیر (۱۳۹۲)، در مقاله «گفتمان ولایت‌عهدی امام‌رضا (ع) میان دو رویکرد زیست_قدرت» و «زیست_سیاست»، گفتمان ولایت‌عهدی امام‌رضا (ع) را به‌عنوان یک

گفتمان مؤثر، براساس روش پدام مورد بحث و بررسی قرار داده است. صفری‌فروشانی (۱۳۸۸)، در مقاله «فرقه‌های درون‌شيعی دوران امامت امام‌رضا (ع) (باتکیه بر فطحيه و واقفیه)، به معرفی این دو فرقه می‌پردازد.

صفری‌فروشانی و همکاران (۱۳۹۶)، در مقاله «تعامل امام‌رضا (ع) و فرقه فطحيه»، به معرفی شخصیت‌های برجسته فطحيه و دیدگاه علمای رجال پیرامون آنان می‌پردازد. براین اساس، تاکنون پیرامون موضع پیش‌رو مطلبی به این سبک، نگارش نیافته و مقاله حاضر به لحاظ نوع، روش و شیوه گردآوری و تحلیل داده‌ها، دارای رویکردی نوین است.

۲. چارچوب نظری بحث

۲-۱. الگویی عملیاتی تحلیل گفتمان پدام

یکی از روش‌های کاربردی و عملیاتی در تحلسل گفتمان متون دینی؛ "الگوی عملیاتی تحلیل گفتمان "پدام" (PDAM) است. این واژه، برگرفته از عبارت (Practical Discourse Analysis Method)، به معنای "روش و الگوی عملیاتی تحلیل گفتمان"، می‌باشد. این روش، با بهره‌گیری از روش نورمن فرکلاف^۱ و توسعه و تکمیل آن توسط «دکتر حسن بشیر»^۲ ارائه شده است. هدف اصلی این روش، عملیاتی‌سازی تحلیل گفتمان و ارائه یک روش کاربردی در این زمینه است (بشیر، ۱۳۸۵، ص ۸). باید توجه داشت که در این روش، از مفاهیم دیگری نیز استفاده می‌شود: «دال مرکزی، دال شناور، عنصر، وقته یا لحظه، تخصص، دلالت‌های ضمنی متن، هژمونی، مفصل‌بندی و بینامتنیت که در رویکرد لاکلا^۳ و موفه^۴» (بشیر، ۱۳۹۲، ص ۱۶۳ و ۱۶۴).

۲-۲. روش «پدام» برای تحلیل متون دینی

یکی از روش‌های تحلیل گفتمان که به «زمینه» هم توجه خاصی داشته، روش پدام است.

۱. Norman Fairclough

۲. استاد دانشگاه امام‌صادق (ع)

۳. Laclau

۴. Mouffe

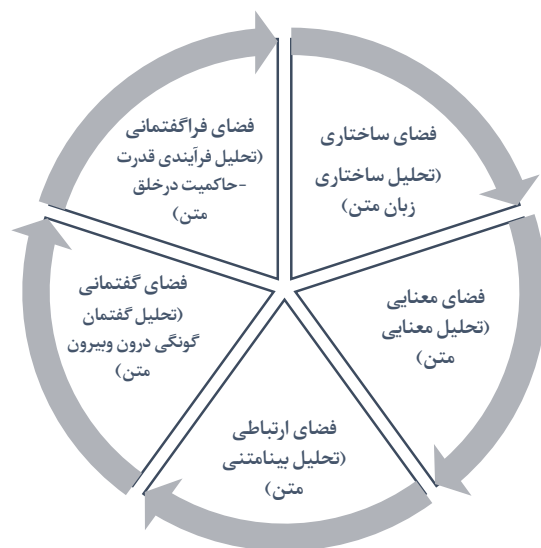
از جمله مزیت‌های این روش می‌توان به نام‌گذاری پنج سطح در تحلیل گفتمان به پنج فضا، اشاره کرد. توجه به فضای ساختاری، فضای معنایی، فضای ارتباطی، فضای گفتمانی و فضای فراگفتمانی، نقطه قوت این روش و دلیل انتخاب آن برای تحلیل گفتمان امام‌رضا (ع) است (خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۸۸ و ۱۳۹۹، ص ۲۶۹).

لازم به ذکر است: الگوی پیشنهادی نگارنده، مبتنی بر یافته‌های پیشین و تکمیل این روش، بیان می‌کند که «فضای پیشاساختاری نیز باید در تحلیل متون دینی مورد توجه قرار گیرد. پیشاساختار، خود متکی بر عوامل درونی و بیرونی است. از جمله عوامل درونی آن، مبانی اعتقادی و جهان‌بینی امام (ع) است. عوامل بیرونی می‌تواند بر فضای قدرت، سیاست و عوامل دیگر استوار باشد (خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۸۸ و ۱۳۹۹، ص ۲۶۹؛ ۱۴۰۰-ب، ص ۱۲۵؛ ۱۴۰۲، ص ۱۲۷؛ ۱۴۰۳-الف، ص ۳۰۰؛ ۱۴۰۳-ب، ص ۷۸).

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

۶

شکل شماره یک- نمودار الگوی پدام و پنج فضای مطرح شده در آن

۳-۲. سطوح تحلیل متون روایی

روش پدام، بر دو پایه؛ "سطح متن و عمق متن" و "پنج بُعد سطح سطح، عمق سطح،

سطح عمق، عمق عمق و عمیق تر استوار است. توضیح این که؛ «در سطح سطح، یا بالاترین لایه متن، ساختار بیرونی و شکل بیان یا نمود گفتمان جستجو می شود. عمیق ترین لایه سطحی متن، عمق سطح است که در بردارنده ساختار درونی یا محتوای بیانی گفتمان است. فوقانی ترین سطح از عمق متن سطح عمق، یعنی محتوای مشخص متن قرار دارد. موضوعات مطرح شده در متن و دلیل انتخاب آن ها، حوادث داستانی یا خبری، در این لایه از متن واقع شده است» (بشیر، ۱۳۹۲- ب، ص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ همو ۱۳۹۵، ص ۱۶۹).

در عمق عمق، ساختارهای کلان واقع شده اند. محتوای گفتمان، نقش و کارکرد اجتماعی متن و نقش آن در فرهنگ و دانش اجتماعی - فرهنگی مخاطب شکل دهنده این لایه محسوب می شوند. در مرحله عمیق تر، نگاهی کلان به متن و رابطه آن با زمینه و فرامتن خواهد شد» (بشیر، ۱۳۹۲- ب، ص ۱۶۳ و ۱۶۴؛ همو ۱۳۹۵، ص ۱۶۹).

۲-۴. روش کار و شیوه گردآوری داده ها

این نوشته با الگوگیری از روش پدام و روش پیشنهادی نگارنده در بخش "فضای ارتباطی" و مطالعات پیشین (خاکپور و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۸۸؛ ۱۳۹۹، ص ۲۶۹؛ ۱۴۰۰- ب، ص ۱۲۵؛ ۱۴۰۲، ص ۱۲۷؛ ۱۴۰۳- الف، ص ۳۰۰؛ ۱۴۰۳- ب، ص ۷۸) سامان پذیرفته است. با تأمل در کتاب های رجالی، حدیثی و تاریخی شیعه، سران "فطحیه" و "کنش شخصیت" آن ها روشن می شود. در پژوهش حاضر، روایت به مثابه گفتمان در نظر گرفته شده و نه تنها گفتمان امام رضا (ع) با سران فطحیه، بلکه سؤال پیرامون فطحیه نیز در شمار گفتمان های مورد پژوهش می باشد. پس از تحلیل "فضای ساختاری و معنایی" گفتمان رضوی - فطحیه، رویکردشناسی ارتباطی و رفتاری امام هشتم (ع) در مواجهه با سران این فرقه، بیان شده است. استخراج دال های اساسی گفتمانی و فراگفتمانی، در صدگذاری و سایر موارد بر اساس متن عربی گفتمان های صورت پذیرفته است.

۲-۵. مدل پیشنهادی رویکردشناسی ارتباطی گفتمانی رضوی- فطحیه

شکل شماره دو- مدل پیشنهادی رویکردشناسی ارتباطی گفتمانی رضوی- فطحیه

۳. رویکرد ارتباطی امام رضا (ع) با سران فطحیه

بررسی روایات مشتمل بر گفتمان‌های صورت‌گرفته نشان می‌دهد؛ این گفتمان‌ها دوسویه (رضوی- فطحی) بوده و عناصر آن شامل: امام رضا (ع) و عالمان فطحیه هستند و حاکمیت و قدرت نقش چندانی در شکل‌گیری گفتمان رضوی- فطحی ندارند. البته چند گفتمان نیز سؤالات سایر افراد نسبت به فطحیه است که طبق آن چه پیشتر بیان شد، این موارد هم در شمار گفتمان‌های رضوی- فطحی قرار گرفته‌اند.

۳-۱. تحلیل فضای ساختاری و معنایی

تحلیل فضای پیشاگفتمانی رضوی- فطحیه نشان می‌دهد که جایگاه شخصی و اجتماعی

برخی از فَطْحِیَه در رویکرد ارتباطی امام رضا (ع) با سران آن‌ها بسیار مؤثر است. دلایل این گفتمان، به اعتقادات و شیوه رفتار فَطْحِیَه در جامعه نیز مربوط می‌شود. از این رو، رویکردشناسی ارتباطی و اجتماعی امام رضا (ع) با سران این فرقه، ما را به نکات ارزشمندی در شیوه تعاملات و ارتباطات با منحرفین می‌رساند.

تحلیل تعابیر به‌کاررفته درباره بزرگان فَطْحِیَه در کتاب‌های رجال ما را به چرایی رفتار امام، رهنمون می‌سازد. به‌عنوان نمونه: نجاشی پیرامون "علی بن‌أسباط" یکی از چهره‌های برجسته فَطْحِیَه، ضمن اشاره به روایات ایشان از امام رضا (ع)، می‌گوید: «كَانَ أَوْثَقُ النَّاسِ وَأَصْدَقُهُمْ لَهْجَةً» (نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۵۲) و طوسی در «اختیار معرفه الرجال» می‌گوید: «إِنَّهُ كَوْفِي ثِقَّةٌ، وَكَانَ فَطْحِيًّا...» (طوسی، ۱۴۲۷ق، ص ۴۰۳). حلی درباره وی می‌نویسد: «فَإِنَّا اعْتَمَدْنَا عَلَيَّ رِوَايَتَهُ» (حلی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۸۶). آوردن تعبیر: «ثِقَّةٌ فِي رِوَايَتِهِ» (حلی، همان، ص ۹۸؛ اردبیلی غروی، ۱۴۰۳ق، ص ۲۱۴) درباره حسن بن علی بن فضال و تعابیری شبیه به آن پیرامون سایر بزرگان فَطْحِیَه، نه تنها بیانگر علم و دانش بسیار آن‌هاست بلکه نشان می‌دهد این افراد راویان قابل اعتماد امامیه بوده‌اند. البته شایان ذکر است به‌خاطر اعتقاد به فَطْحِیَه بعضی از رجال‌شناسان امامیه از پذیرش برخی از روایات آن‌ها سر باز زده و یا آنان را در شمار ضُعفا شمرده‌اند (ابن داود، همان، ص ۲۸۹، تستری، همان، ص ۱۸). ظاهراً این نحوه برخورد غالب نبوده و بیشتر مربوط به روایاتی است که تنها از فرد فَطْحِی روایت شده یا در موارد اختلافی مثل مسئله امامت باشد. اما در مسائل فقهی و سایر فروعی که با امامیه اختلاف نظر وجود ندارد، روایت آن‌ها قابل اعتماد است.

با تحلیل "فضای ساختاری و معنایی" گفتمان امام رضا با سران فَطْحِیَه یا پیرامون آن‌ها، می‌توان به درک درستی از رفتارشناسی امام رسید. به‌عنوان نمونه: روایت شده که "مُحَمَّدُ بْنُ-آدم" می‌گوید: بر امام رضا (ع) وارد شدم و قصد داشتم در مورد "عبدالله بن جعفر صادق (ع)"، از امام سؤال کنم، اما قبل از این که پرسش خود را مطرح کنم، امام رضا (ع) دست من را بر سینه‌ام گذاشت و فرمود: «يَا مُحَمَّدُ بْنُ آدَمَ، إِنَّ عَبْدِ اللَّهِ لَمْ يَكُنْ أَمَامًا، فَاخْبِرْنِي بِمَا أَرَدْتُ

ان أسأله قبل أن أسأله» (صدوق، ۱۴۰۴ق، ص ۲۲۰). تحلیل فضای ساختاری و معنایی گفتمان امام رضا (ع) با "محمد بن آدم" پیرامون "فطحیه" نشان می دهد که؛ محمد بن آدم در پی حقیقت جویی است و امام رضا (ع) هم با رویکرد هدایت گرانه و ارشادانه همراه با عطف و با او تعامل می کند. شیوه عملی امام رئوف در گذاشتن دست وی بر روی سینه اش، قبل از طرح پرسش، بیانگر همین مطلب است «فَأَخَذَ يَدِي فَوَضَعَهَا عَلَي صَدْرِي». رفتار همراه عطف و دلجویی برای طالب حقیقت مرام این خاندان است.

از سوی دیگر، عبارت «إِنَّ عَبْدَ اللَّهِ لَمْ يَكُنْ إِمَامًا» به صراحت بر رد ادعای فطحیه دلالت دارد و نشان می دهد که امام در مسئله امامت، نظر خود را به صراحت بیان نموده و دیدگاه فطحیه را باطل می داند. از دیگر سو، نوع رفتار امام حاکی از علم غیب ایشان است که از لوازم امامت می باشد. امام بدین گونه با نشان دادن این کرامت به صورت عملی، امامت خود را اثبات می کنند و محمد بن آدم هم این مطلب را به درستی درک می کند، زیرا در آخر می - گوید: «فَأَخْبِرْنِي بِمَا أَرَدْتُ أَنْ أَسْأَلَهُ قَبْلَ أَنْ أَسْأَلَهُ» که حکایت از اخبار غیب امام (ع) می باشد. از همین رو، شیخ صدوق روایت فوق را در ذیل باب " ادله امامت امام رضا (ع)" (صدوق، ۱۴۰۴ق، ص ۲۲۰) می آورد.

۲-۳. تحلیل فضای ارتباطی گفتمان رضوی با سران فطحیه

در این مرحله، ابتدا برخی از سران فطحیه و کنش شخصیت اجتماعی آن ها معرفی شده و سپس با تحلیل گفتمان های رسیده در متون اصیل روایی به رویکردشناسی ارتباطی امام - هشتم (ع) با آن ها می پردازیم. در انتها، رویکرد عملی امام (ع) در مواجهه با این افراد بیان شده است.

جدول شماره یک- رویکردشناسی شخصیت‌های فطّحی در رفتارشناختی رضوی با استفاده از

مدل پیشنهادی

شخصیت	کنش شخصیت	رویکردشناسی رفتاری	شیوه عملی امام رضا (ع)
یونس بن یعقوب	از فطحیان ^۱ .	رویکرد جذبی	احترام و تکریم در مراسم تدفین.
حسن بن علی بن فضال	عالم ثقه، حدیث شناس، فقیه، راوی رضوی ^۲ .	رویکرد جذبی	حسن روابط، تکریم، تعلیم.
علی بن اسباط	محدث ثقه، فاضل، صادق، راوی رضوی ^۳ .	رویکرد جذبی	حسن روابط، تکریم، تعلیم.
علی بن حسن بن علی بن فضال	عالم، بصیر، راوی رضوی ^۴ .	رویکرد جذبی	حسن روابط، تکریم، تعلیم.

تحلیل داده‌ها و گفتمان‌ها نشان می‌دهد که با توجه به اینکه بیشتر بزرگان فطّحی از ثقات، دانشمندان شیعه و از راویان حدیث، محسوب می‌شدند و منازعه خاصی با امام رضا (ع) نداشتند، لذا در رفتارشناسی امام (ع) جز "تکریم و حفظ احترام" آنان در نزد عام و خاص، دیده نمی‌شود. از این رو، در درصدهای رویکردها، رویکرد جذبی امام (ع) با این فرقه به ۱۰۰ درصد می‌رسد.

از این رو، در برخوردهای مشابه می‌توان از شیوه‌های امام (ع) در برابر شخصیت‌های متفاوت این فرقه استفاده کرد. از آثار گفتمان‌های امام (ع) با این فرقه، رضایت و مقبولیت اخلاقی و علمی این فرقه از امام (ع) است. روایاتی که نشان‌دهنده صبر فعالانه امام رضا (ع) و اعترافات آنان مبنی بر قبول امامت یا حق بودن ایشان (ع) است (طوسی، ۱۳۵۱، ص ۱۵۶

^۱. اردبیلی غروی، ۱۴۰۳، همان.

^۲. عطاردی، ۱۳۶۷، ص ۱۱۷-۱۲۲.

^۳. همان، ص ۲۷۶-۲۷۷.

^۴. همان، ص ۲۸۷-۲۸۸.

و اردبیلی غروی، ۱۴۰۳ق، ص ۴۳۷ و ۶۱۳). از طرف دیگر، نزدیکی اعتقادی با امامیه، باعث شد تا با وجود منحرف بودن در حوزه امامت، در راستای انتشار روایات حقیقی و سالم، امامیه از آن‌ها با عنوان "ثقه"^۱ یاد کرده و از روایات آن‌ها بهره‌برداری کنند.

۳-۳. تحلیل فضای گفتمان رضوی با سران فطحیه

از تحلیل گفتمان رضوی - فطحیه می‌توان به جدول زیر (جدول شماره دو) دست یافت. از این رو، ابتدا به متن گفتار یا رفتار شخص فطحی اشاره می‌شود و سپس به تحلیل این گفتمان بر اساس کنش شخصیت او می‌پردازیم. در ادامه متن، گفتار یا رفتار امام رضا (ع) را بیان نموده و در آخر، گفتمان امام رضا (ع) تحلیل و دال‌ها و محورهای اساسی این گفتمان بیان می‌شود.

جدول شماره دو- تحلیل گفتمان رضوی با فطحیه

متن گفتار/رفتار فطحیه	تحلیل گفتمان فطحیه	متن گفتار/رفتار امام رضا (ع)	تحلیل گفتمان امام (ع)
(محمدبن آدم می خواست دربارہ عبداللہ بن جعفر سؤال کند).	-حقیقت طلبی.	(قبل از اینکه بپرسد، امام (ع) فرمودند: ای محمدبن- آدم! به درستی که عبداللہ امام نبود ^۲ .	-هدایت و ارشاد جاهلان ^۳ . -افشای عدم امامت عبداللہ بن جعفر (با عنوان رهبر فطحیه).

^۱. صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۲۰.

^۲. بختیاری، ۱۳۹۲ش، ص ۱۴۵.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

۱۳

روابط	-حفظ دوستانه با منحرف.	(پاسخگویی محترمانه امام (ع) به سؤالات علی بن اسباط در هر موضوعی ^۳).	-تسلیم شدن در برابر حقیقت و ابراز آن. -عدم انگیزه در تکذیب، جعل یا وضع سخنان اهل بیت (علیهم السلام) ^۲ . -قبول داشتن علم و سخنان اهل بیت (ع).	(علی بن اسباط): "علی بن- موسی الرضا) با اعتمادترین مردم و راستگوترین آن- هاست." ^۱
	-صبر و صلح رحم با منحرف.	رجوع به امامت امام کاظم (ع) ^۴ .	-رسیدن به حقیقت و اظهار آن.	حسن بن علی بن فضال (در پایان عمر)
	-حفظ احترام بزرگان فطحی ^۵ . -عدم درگیری با منحرف.	(انجام مراسم کفن و دفن یونس بن یعقوب ^۶)	-عدم قبول امامت امام- کاظم (ع).	(در مرگ یونس بن یعقوب)
	-حفظ ارتباط علمی با کمال احترام.	(بیان تمام فقه و معارف امامیه).	-تسلیم در برابر مقام امام رضا (ع) و اهل بیت (علیهم السلام).	علی بن حسن بن علی بن- فضال (فضیلت زیارت امام رضا (ع)).

با توجه به بررسی رفتار و گفتار امام رضا (ع) و تحلیل آن‌ها، دلایل چگونگی رفتار امام-
رضا (ع) با سران فرقه فطحیه را می‌توان موارد ذیل دانست.

۳-۳-۱. حضور بزرگان شیعی در بین فطحیان

این دسته، صاحب روایات بسیاری از اهل بیت (علیهم السلام) می‌باشند. بزرگانی چون:

^۳. نجاشی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۵۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۵، ص ۲۹۴.

^۴. صفری فروشانی، ۱۳۸۸، ص ۷.

^۵. علی بن اسباط روایات زیادی از امام (ع) نقل کرده است (عیون اخبار الرضا از صدوق، همان).

^۶. نجاشی، همان، ص ۳۵-۳۶.

^۱. مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۹، ص ۲۶.

^۲. کشی، ۱۴۰۴ق، ص ۳۸۶-۳۸۷.

یونس بن یعقوب، حسن بن علی بن فضال، علی بن اسباط، مصدق بن صدقه، علی بن حدید بن- حکیم، معاویه بن حکیم و... که متهم به فطحیه اند (حلی، ۱۳۹۲، ص ۲۹۸؛ اردبیلی غروی، ۱۴۰۳ق، ص ۲۱۴) شیخ طوسی برخی را از اصحاب امام رضا (ع) می داند اما به فطحی بودن آن‌ها اشاره‌ای نکرده است (طوسی، ۱۳۵۱، ص ۵۲۵). علت این نوع برخورد شیخ طوسی، شاید این باشد که گروهی از آن‌ها به خاطر اینکه بعداً از فطحیه فاصله گرفتند و یا از اعتقاد خود برگشتند، افرادی ثقه و مورد اطمینان می باشند. مثلاً: یونس بن عبدالرحمن، علی بن- حدید بن حکیم، مصدق بن صدقه، حسن بن علی بن فضال، از روایان امام رضا (ع) به شمار می- روند.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

۱۴

۲-۳-۳. داشتن فقه یکسان با امامیه

از آنجا که فطحیان هیچ حکم فقهی‌ای از عبدالله در یافت نکرده بودند، تمام فقه امامیه را معتقد بودند (مامقانی، ۱۴۲۳، ص ۱۹۴)

۳-۳-۳. عدم درگیری در حوزه کلام با امامیه

مسئله امامت امام رضا (ع) برای آنان حل شده بود از این نظر که، ایشان را به عنوان امام- نهم، بعد از عبدالله جعفر (ع) پذیرفته بودند (صفری فروشانی، ۱۳۸۸، ص ۷). البته امام رضا (ع) در اصل مسئله امامت عبدالله و قائل شدن به حضور دو امام از یک پدر، غیر از امام حسن و امام حسین علیهم السلام، به شدت در برابر انحراف آن‌ها موضع گرفتند.

۴-۳-۳. عدم دخالت در امور حکومت

این امر نیز باعث شده بود جان آنان از ستم حکومت در امان باشد. لذا امام (ع)، از این رو برای آنان گفتمان استحفاظی با حکومت نداشتند.

۴-۳. تحلیل بینامتنی فضای گفتمان روایی و مؤلفه‌گیری

در مؤلفه‌گیری و تبیین گفتمان‌های صورت گرفته با رجوع به مستندات تاریخی و روایی به

مطالب ذیل می‌رسیم.

جدول شماره سه - تحلیل فضای گفتمان روایی عناصر خلق گفتمان رضوی با فطحیه

تحلیل بینامتنی گفتمان (مؤلفه‌گیری)		شخصیت‌ها (دو به دو)
گرفتن حقایق از منبع صحیح و سالم - اعتماد و اطمینان به کلام امام - ابراز ارادت.	در اختیار قراردادن علوم و حقایق - عدم جبهه‌گیری و ایجاد تنش - حفظ ارتباط.	امام (ع) - علی - بن‌أسباط.
دقت در حفظ روایات اهل بیت (-) علیهم‌السلام) - شناخت احادیث صحیح و سالم - پذیرش حق و تسلیم شدن در برابر آن	صبر - صله رحم - اتمام حجت - دلسوزی پدران - ابراز رفتار منجیانه.	امام (ع) حسن - بن‌علی بن‌ضال ^۱
حفظ احترام به اهل بیت (ع) - عدم مخالفت با پذیرش امامت امامان کاظم و رضا (ع) - پذیرش حقیقت.	حفظ احترام و بزرگداشت بزرگان فطحی با عنوان بزرگان شیعه - حفظ روابط اجتماعی با منحرفین در عین عدم قبول اعتقادات انحرافی‌شان - عدم تلاش مستقیم برای هدایت منحرف.	امام (ع) - یونس بن‌یعقوب

در تحلیل بینا متنی گفتمان امام (ع) با این فرقه می‌توان چنین بیان کرد:

سکوت امام (ع) در مواجهه با انحراف آنان با توجه به شرایط جامعه و نشانه‌ زمانه‌شناسی این امام همام است. این مدعا را می‌توان از کمبود روایات امام‌رضا (ع) در روبرویی با فرقه فطحیه، یا عدم صدور سخنی عتاب‌آمیز خطاب به آن‌ها برداشت کرد. (شریعتی‌نژاد، ۱۳۸۷، ص ۲۱۲؛ مشکور، ۱۳۶۸، ص ۲۵۳). عدم انکار اصل مهم امامت از سوی فطحیه. عدم دخالت و درگیری با حکومت، وجود گنجینه‌ روایات در نزد آنان، نیز از دلایل تسامح و تعامل امام با فطحیه است.

امید امام (ع)، برای هدایت و ارشاد آنان، بی‌خطر بودن آنان برای حوزه اسلام و مسلمین نیز می‌تواند گویای تعاملات مسالمت‌آمیز امام (ع) با سران فرقه فطحیه باشد. حفظ احترام و بزرگی علمای فطحی در رفتار امام (ع) طبق روایات رسیده، موجب شد تا جایگاه محترمانه

^۱. وی تمام عمر فطحی بود و تنها در آخرین لحظات عمر به حق اعتراف کرد (اردبیلی‌غروی؛ همان).

و رفتار مسالمت‌آمیزی در نزد امامیه داشته‌باشند.

۳-۵. تحلیل فراگفتمان امام رضا (علیه السلام) در مواجهه با فطحیه

با شناخت مؤلفه‌ها، می‌توان رویکردهای رفتاری امام (ع) را در برخورد با این فرقه به دست آورد. در پیشگویی امام صادق (ع) خطاب به امام موسی کاظم (ع) درباره عبدالله چنین آمده‌است: «... بعد از من برادرت ادعای امامت خواهد کرد، ... اصلاً با او درگیر نشو، زیرا او اولین فرد از خاندان من است که به من ملحق خواهد شد» (طوسی، ۱۴۲۷ ق، ص ۵۲۵). برخی "محمد نامی" را فرزند او دانسته‌اند و به ادامه حیات این فرقه به دست او گواهی داده‌اند (اشعری، ۱۳۶۸، ص ۸۸)

مقبولیت فقه و اعتقادات امامی در نزد عبدالله بن جعفر که می‌توان این برداشت را نیز از عدم انحراف فقهی فطحیه دانست (مامقانی، همان)، باعث شد عده زیادی از پیروانش، بعد از وفات او به امامت امام کاظم (ع) و امام رضا (ع) ایمان آورند. علی بن اسباط، یونس بن یعقوب، حسن بن علی بن فضال از معاصران امام رضا (ع) اند که در نهایت به امامت ایشان ایمان آوردند (اردبیلی غروی، همان) و عبدالله بن بکیراعین و عمار بن موسی سباطی از جمله کسانی اند که بعد از مرگ عبدالله به امامت امام کاظم (ع) روی آوردند (نوبختی، ۱۳۶۱، ص ۸۹)

لذا در رویکردشناسی رفتار امام (ع) با توجه به کنش و واکنش‌های رفتاری آنان، می‌توان به اطلاعات جدول زیر (جدول شماره چهار) رسید.

جدول شماره چهار- مؤلفه‌های اجتماعی رویکردشناسی گفتمان امام رضا (ع) با فطحیه

رویکرد اعتقادی	بسط فقه امامی- انتشار فلسفه عقاید احکام اسلام- تحکیم عقاید- ثبت احادیث اهل بیت (علیهم السلام)- اظهار نادرستی عقاید فرقه.
رویکرد فرهنگی	ترویج فرهنگ اسلام ناب محمدی- تحکیم روابط دینی (برادری)- ایجاد فضای پرسش و پاسخ.
رویکرد اجتماعی	تحکیم روابط اجتماعی- دوری از سرزنش و درگیری (حتی لفظی)- توجه به

حفظ عزت اجتماعی بزرگان فرقه.	
بیان اصالت امامت و نسب خود- بیان سنت‌های الهی- بیان حقایق تاریخ انبیاء و اوصیاء با بشر- بیان حقایق شعائر اسلام.	رویکرد تاریخی
حفظ و تحکیم روابط دوستانه- اظهار ارزشمندی بزرگان دینی فرقه- عدم درگیری با فرق و یا حکومت جور.	رویکرد سیاسی
حفظ و تکریم بزرگان و عالمان فرقه- برتری حفظ دوستی بر ابراز انحراف و اختلاف.	رویکرد اخلاقی
تصریح مقام امام و امامت اهل بیت (علیهم السلام)- ترویج و تحکیم اصول و فروع دین- تفسیر و تبیین آیات قرآن.	رویکرد معرفتی
بیان حقایق سلوکی اهل بیت (علیهم السلام)- بیان روح آیات و احکام اسلام- اهل بیت (علیهم السلام) بهترین الگوی انسان در رسیدن به کمال.	رویکرد عرفانی
رواج فضای پرسش و پاسخ علمی- بیان علوم حقیقی- حفظ روابط علمی علما با یکدیگر از فرق مختلف- شبهه‌زدایی و کشف حقایق.	رویکرد علمی

به عبارت دیگر، می‌توان جدول ذیل (جدول شماره پنج) را در تحلیل فراگفتمان، ارائه کرد؛

جدول شماره پنج- رویکردشناسی محورهای فراگفتمان جامعه‌شناختی رضویه- فطحیه

ترویج و تحکیم عقاید امامی	رویکرد اعتقادی
تحکیم روابط علمی- فرهنگی امامی- فطحی.	رویکرد فرهنگی
تحکیم روابط اجتماعی- فردی- عزت اجتماعی.	رویکرد اجتماعی
اصالت عقاید اسلامی- اصالت اولیاء ادیان و سنن الهی.	رویکرد تاریخی
حفظ و تحکیم روابط دوستانه- سازماندهی فضای آرامش و امنیت سیاسی.	رویکرد سیاسی
عزت‌گذاری- ترویج روابط عاطفی.	رویکرد اخلاقی
ترویج علوم اسلامی- امامی- تحکیم روابط علمی علما- توجه به اصالت احادیث.	رویکرد علمی
بیان حقایق کمالیه اهل بیت (علیهم السلام) و سیره ایشان.	رویکرد عرفانی
بیان، تصحیح، توسعه و تعمیق معارف اسلامی.	رویکرد معرفتی

۳-۶. دال‌های اساسی گفتمان رضوی - فطحیه

در شناخت محورهای اصلی خلق گفتمان امام‌رضا (ع) با بزرگان این فرقه به مؤلفه‌های

زیر می‌رسیم.

پژوهش‌نامه
تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴

۱۸

شکل شماره سه-دال‌های اساسی امام رضا (ع) در رابطه با فرقه فطحی

این سه اصل، دال‌های اساسی و مرکزی رفتار امام (ع) با این فرقه‌اند که به توضیح و تبیین آن‌ها می‌پردازیم:

۳-۶-۱. تحکیم روابط در عین مخالفت با عقاید باطل

امام (ع) با توجه به پذیرفتن عقاید امامیه و نیز پذیرفتن امامت امام کاظم (ع) و امامت ایشان (ع) به‌عنوان امام نهم توسط عالمان فطحی که همه از بزرگان و ثقات دینی محسوب می‌شدند و معتمد و متقی بودند تنها نقطه انحرافی را اضافه کردن امامی به امامان دوازده‌گانه امامیه می‌دانستند، لذا در عین تکریم ایشان و قبول اخذ روایات از آنان، عقیده انتقال امامت از برادر به برادر را در غیر امامان حسنین (علیهم‌السلام) را نپذیرفتند. از این‌رو، رعایت حال و مقتضای اوضاع فطحیه در آن زمان، می‌طلبید با داشتن آن ویژگی‌ها، به تحکیم رابطه تمرکز شود.

۳-۶-۲. ترویج و تحکیم عقاید امامیه

با نگاهی اجمالی به منابع روایات رضوی در می‌یابیم که امام رضا (ع)، با نشر عقاید

خاص امامیه در بین فَطَحِیَه، در واقع به تربیت امامی شدن و نزدیکی به این مذهب، همت گماشته بودند. چنان که از روایات می‌رسد تمامی فطحیان بعد از کسب علم و بصیرت از ایشان (ع)، به امامت امام‌رضا (ع) ایمان می‌آورند.

۳-۶-۳. سکوت ظاهری در برابر انحراف

تحکیم روابط و دوری از تفرقه و جدایی، در حفظ وحدت و همدلی مسلمین، از اصول تقریب مذاهب در نزد اهل بیت (علیهم‌السلام) بوده است. توجه به نوع انحراف، این فرقه می‌طلبید به این شیوه (سکوت ظاهری در برابر انحراف) رفتار شود و تنها با ارتباطات دوستانه علمی، به فکر حفظ، ترویج و توسعه اسلام ناب، و عاملان آن باشند.

این مؤلفه‌ها بهترین راه، برای چگونگی رفتار با یک دوست منحرف غیرفعال اجتماعی (به عبارت دیگر: غیرشورشی و آسیب‌زننده) دانست. در شرایط فتنه می‌توان تنها با حفظ ارتباطات، به روند هدایت گونه آرامی دست زد. البته این رویکرد امام نشانه بی‌تفاوتی نیست بلکه برعکس با این شیوه امام‌هشتم (ع) توانست به جذب حداکثری آن‌ها دست یابد.

۴. نتیجه‌گیری

"فَطَحِیَه" یکی از فرق انحرافی درون‌شيعی است که در تعاملی مسالمت‌آمیز با امامیه - امام‌رضا (ع) به سر می‌بردند و بین آن‌ها با امام‌هشتم (ع) تنش خاصی مشاهده نمی‌شود. جذب حداکثری این فرقه توسط امام‌رضا (ع) و عدم بقا و دوام آن‌ها پس از این امام‌همام، گویای همین مطلب است. نگاه جامع امام (ع) به این فرقه، موجب حفظ کرامت این فرقه در بین سایر فرقه‌ها بود. توجه به مشترکات اعتقادی و نزدیکی فکری، امام (ع) را بر آن داشت تا این نگاه را بر جامعه گسترش دهد که احساس خطر کردن از انحرافات فرق، هر کدام درجه و اصول رفتاری خاصی دارد.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که دال‌های اساسی و مرکزی فراگفتمان رضوی - فَطَحِیَه، بیشتر حول سه محور است. تحکیم روابط در عین مخالفت با عقاید باطل: ترویج و تحکیم عقاید

----- و همکاران، تحلیل رویکرد ارتباطات امام رضا (ع) با فرقه زیدیه. فصلنامه فرهنگ رضوی. دوره ۶، شماره ۴، ص ۸۶-۱۰۴، ۱۳۹۷ش.

----- و همکاران، تحلیل رویکرد ارتباطات امام صادق (ع) با فرقه زیدیه (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM)). مجله دین و ارتباطات، دوره ۲۷، شماره ۱ (پیاپی ۵۷)، ص ۲۶-۲۹۵، ۱۳۹۹ش.

----- و همکاران، تحلیل رویکرد اجتماعی امام رضا (ع) در مواجهه با سران زیدیه (با الگوگیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM)). فصلنامه فرهنگ رضوی، دوره ۹، شماره ۳۵، ص ۹-۳۶، ۱۴۰۰-الف.

----- و همکاران، تحلیل رویکرد ارتباطات امام باقر (ع) با فرقه زیدیه (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM)). مجله دین و ارتباطات، دوره ۲۸، شماره ۱ (پیاپی ۵۹)، ص ۱۴۴-۱۱۹، ۱۴۰۰-ب.

----- و همکاران، تحلیل رویکرد ارتباطات امام رضا (ع) در مواجهه با سران واقفیه (با الگوگیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM)). فصلنامه فرهنگ رضوی، دوره ۱۱، شماره ۴۴، ص ۱۴۶-۱۱۸، ۱۴۰۲ش.

----- و همکاران، تحلیل رویکرد ارتباطات امام باقر (ع) با فرقه غلات (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM)). پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، دوره ۵، شماره ۸، ص ۳۲۴-۲۹۵، ۱۴۰۳-الف.

----- و همکاران، تحلیل رویکرد ارتباطات امام صادق (ع) با فرقه غلات (با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان روایی پدام (PDAM)). مجله سفینه، دوره ۲۱، شماره ۸۴، ص ۷۴-۸۸، ۱۴۰۳-ب.
-جمعی از پژوهشگران، مجموعه مقالات همایش ملی حدیث رضوی. مشهد، بنیاد بین‌المللی فرهنگی امام رضا (ع)، ۱۳۹۳ش.

-حلی، محقق، الرسائل التسع. تحقیق رضا استادی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۷۱ و ۱۳۵۷ش.
حلی، ابی منصور حسن بن یوسف بن مطهر، خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، قم: مؤسسه نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ق.

-خویی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، قم، مرکز نشر آثار شیعه، ۱۴۱۰ق.
-داوودپور، مرتضی، در آمدی بر مبانی جامعه‌شناسی اسلامی، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (رحمه الله علیه)، ۱۳۹۰ش.

- رازی، ابوحاتم، گرایش‌ها و مذاهب اسلامی در سه قرن نخست هجری، ترجمه: علی آقا نوری، قم: ادیان و مذاهب، ۱۳۸۲ ش.

- رجبی، محمود، درآمدی بر جامعه‌شناسی اسلامی، قم: سلمان فارسی، ۱۳۶۳ ش.

- سراج، محمدابراهیم، رضای خدا، پژوهشی جامع در حیات علمی و عملی امام رضا (ع)، تهران: نیوی، ۱۳۸۸ ش.

- شریعت‌نژاد، حسین، فرقه‌های کلامی عصر امام رضا (ع)، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۷ ش.

- صدوق، ابی‌جعفر محمد بن علی بن حسین، عیون اخبار الرضا (ع)، بیروت: منشورات موسسه الاعلمی للمطبوعات، اول: ۱۴۰۴ ق.

- صفری‌فروشانی، نعمت‌الله، فرقه‌های درون شیعی دوران امامت امام رضا (ع) (باتکیه بر فطحیه و واقفیه)، مجله طلوع، دوره ۸، شماره ۲۸، ۱۳۸۸ ش.

- صفری‌فروشانی، نعمت‌الله و همکاران، تعامل امام رضا (ع) و فرقه فطحیه، مجله تاریخ تشیع، دوره ۱ شماره ۲، ص ۴۱-۵۶، ۱۳۹۶.

-----، خورشید شب، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۹۱ ش.

- طوسی، محمد بن الحسین، الفهرست، محمود رامیار، مشهد: دانشگاه مشهد، ۱۳۵۱.

-----، اختیار معرفه الرجال، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۷ ق.

- عطاردی، عزیزالله، مسند الامام الرضا، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۴۰۶ ق.

- علامه حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر حلّی، کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، تحقیق: حسن حسن‌زاده آملی، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۹ ق.

- علی‌احمدی، علیرضا و همکاران، مبانی و اصول مدیریت اسلامی، تهران: تولید دانش، ۱۳۸۳ ش.

- قاضی‌زاهدی‌گلپایگانی، احمد، پرسش‌ها و پاسخ‌های عالم آل محمد امام رضا (ع)، قم: عصر ظهور، ۱۳۹۱ ش.

- قربانی، مهدی، هزار و یک حدیث رضوی، ترجمه علی آیتی، مشهد: قاف مشهد الرضا علیه السلام، ۱۳۸۸ ش.

- کشی، ابی‌عمر و محمد بن عمر عبدالعزیز، معرفة اخبار الرجال: الکشی، بمبئی: مطبعه المصطفویه، ۱۳۱۷ ق.

- مامقانی، عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، مطبعه المرتضویه، نجف الاشرف، ۱۳۵۲ ق.

-مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۳۸۵ق.
-مشکور، محمدجواد، فرهنگ فرق اسلامی، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی،
۱۳۶۸ش.

-مهاجرنیا، طاهره، مقاله نامه امام رضا (ع)، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷ش.
-نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، قم: مؤسسه النشر الاسلامیه، ۱۴۱۶ق.
-نوبختی، ابو محمد حسن بن موسی، فرق الشیعہ، نجف، مکتبه المرتضویه، ۱۳۵۵ق.

پژوهش‌نامه تاریخ تشیع

دوره جدید، سال اول،
شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴